Bertha Zoltán

A nemzeti önismeret apostola

In memoriam Csoóri Sándor

Örökös sorsnyomás, a veszteségek okozta rossz közérzet, állandó veszélytudat és a mégis-megmaradás, a személyes és közösségi szabadság elfojthatatlan vágya: a magyar író lélekvilágában évszázadok óta ezek a mélytapasztalatok feszülnek. Ösztön és szellem kifinomultan is erőteljes érzékenysége minden emberi és nemzeti bajra, gondra, nyomorúságra. Miközben ezek a fájdalmas borúlátások és riasztó életélmények igazán nem hiányoznának, s elhordozói éppen ezektől kívánnának megszabadulni! De lehetetlen: a létezés szorító markában elszenvedett gyötrelmek minduntalan kivilágló formát, ébresztő kifejeződést, felrázó öntanúsítást követelnek. Nyughatatlanságot: hiszen beletörődni mégsem lehet a folytonos értékpusztításba és létsorvasztásba. „Mert hogyan is kezdődtek a mi forradalmaink? Úgy, ahogy a remek színpadi művek: a sorstól kikényszerített cselekvés mindig igazolhatta magát a tűrhetetlen sorssal, s föladatot a szereplőknek az erkölcsi érzék adott, nem a történelmi. Így aztán a vég is a tragédiák törvénye szerint következhetett el mindannyiszor." A „nemzet rebellisének" (Vasy Gézáé a megnevezés), Csoóri Sándornak a tiltakozó igazságérzete pontosan ilyen morális, művészi, bölcseleti – és történelmi értelemben is mindig úgy maradhatott iránymutató, hogy azok az eszményi távlatok, amelyekről beszél: voltaképpen sohasem közelítettek el. De még a reményeket is folyvást torzítani próbálta a történelem – viszont így váltak azok időtállóvá és örökérvényűvé! „Aki itt emberibb s magyarabb világot akart, az politizált. Még az olyan művészlángelmék is, mint Bartók! Nem beszélve a Kölcsey-, a Petőfi-, a Kemény Zsigmond-, a Németh László-, a Bibó-féle alkotókról! A 'megengedhető' gondolatokkal szemben mindig a megengedhetetlen gondolatok szószólói voltak. A nyugtalanítók, a kételkedők, a századok bordái közé bepillantók." A szellem jelzőfényei. A szellemé, amely szüntelenül fölébe nőtt a történelemnek – a mindegyre elbukó és kudarcot kudarcra halmozó történelmiségnek. S a művészi

Bertha Zoltán (1955) Debrecenben élő irodalomtörténész, kritikus, a Károli Gáspár Református Egyetem docense. Számos tanulmánykötete és monográfiája (többek között Sütő Andrásról, Bálint Tiborról) a határon túli, erdélyi magyar irodalommal foglalkozik. Legutóbbi könyve: *Sorsmetszetek* (2012).

alkotásé, amelynek nem tehertétele a tisztánlátó, sorsos igazságbeszéd, hanem a művészet, a költészet autonómiájából és magasrendűségéből fakadó teljesség, méltóság és szabadság biztosítéka. Ki merészelné kitessékelni az irodalom szabad univerzumából mindazt, ami az emberi létezésben torokszorító sorsélményként, gondtapasztalásként, humanitásigényként felgyülemlett? Miféle szabadság lenne az ilyen önkorlátozás? Hogyan volna szembefordítható egymással úgynevezett szövegszerű és világszerű irodalmiság, amikor az írásmű jelentéstartománya el sem gondolható szövegnyelvi megalkotottság nélkül?

Csoóri Sándor életműve az igazmondás határtalan minőségteljességének is alapdokumentuma. Mint annyi elődjéé a magyar sorsirodalomban: egyszerre esztétikai, etikai, politikai, metafizikai tanítás és példa. És számtalan lírai, prózai, szociografikus, filmforgatókönyvi, esszéisztikus, sőt szónoklati műfajban: az elégiától a rapszódiáig, a metaforikus daltól a hosszúénekig, a tűnődő-merengő önelemzéstől a meditatív lamentációig, a történelemértelmező eszmefuttatásoktól a megrendítő intelmeket megfogalmazó érzékletes tanulmányokig. A „cselekvő gondolat" esszéalakzataitól a „végtelenbe merítettség érzetét" kifejező önreflexiókig (Cs. Nagy Ibolya fogalmait használva). A krónikási, konfesszionális tudósításokig, a népi és magasművészet bartóki szintézisébe emelt vallomásokig, az egyéni és kollektív nyelvművészet ősformáit is mozgósító (s Balassitól, Adytól Nagy Lászlóig oly sokaknál s olyannyira magyar hevülettel izzó) „lázbeszédekig". Az archaikumból táplálkozó s ezért a modern, szürreális, avantgárd asszociatív látomásosságot is szervesen magába sűrítő poétikai övezetekig. Ősiség és aktualitás, szenvedély és intenzitás, érzéki és elvont képiség, bő szenzualitás és kristályos logikával felépített helyzetelemző leírás: versei különösképpen a rezignáció, a keserű irónia, a klasszicizáló tónusok és ritmusok hanglejtésébe ivódó szemléletesség, intimitás és egyetemesítés erejével hatnak. A romantikusan hullámzó érzelmességet megfegyelmező formakultúra feszültségével – mint a magyar elégikus költői hagyomány mestereinél Berzsenyitől Tóth Árpádig. A jelentéktelennek tetsző mindennapiság is rendre a kitágított szubjektív és historikus dimenziók atmoszferikus szférájában lélegeznek. Fűszálak, „mély földutak", kökényes dombhátak, „bozontos pünkösdirózsák" s „a hant hűsében zenélő" bogarak között is „Balassit látom kiterítve, / megalvadt vérét hangyák nyargalják körül" – morajlik így a föld üzenete; „Jó lovak, jó vitézek, jó halálok, / újra és újra elvérző őseim, / itt, földközelben, / még az emlékezet is hatalmasabb." S az átképzeléses szenzibilitás megnyilatkozása a szüntelenül ólálkodó – s a szeretett szülőföldet és szülőhazát eláruló, eltipró – történelmi gyalázatokról emígy: „disznók dúlják a jácintos temetőket, nem látjátok?"; „az elrabolt temetőket kutatnám föl / s a holtakat beszéltetném a föld alól suttogva / a fejszével levágott fejekről"; „Nyitott sebemmel ott fekszem most én is azon a mezőn. / Felhők jönnek rám és vágtázó, idegen lovasok. / Hányadik testemet tapossák újra bele / hazai földbe? Sár, ganyé, keserű fű a számban. / S édes hazám földjétől öklendezem." A leverettetés ismétlődő korérzülete ez: a csaknem fél évszázados kommunista diktatúra csalóka összeomlása után újra szembe-

sülni kellett – a kilencvenes évek derekán, de még 2004 „fekete adventjében", sőt 2006 októberében is – a magyar önrendelkezés kibontakozó kívánalmát durván visszametsző posztkommunista, nemzetellenes restaurációval. „Legázolt", „hanyatt lökött", hazátlan szülőhaza lett ez megint; „Minden megtörtént velünk újra, / ami ma megtörténhet: tankok / helyett harsány cirkuszos kocsik / száguldoztak heteken át a városokban, / és csak a hullaházak előtt / álltak meg egy-egy pillanatra, / hogy ne feledkezzünk el a félelemről." A Trianonban, a háborúkban, a feldaraboltatásban, a szovjet megszállásban, a leigázó terrorban s ötvenhat vérbe fojtásában megalázott, tönkrezilált „vértanú-ország" közben beteg lelkületű, züllő, „csöndes tériszonyt" keltő gyarmattá, szolgasággá sülylyed. Második vagy sokadik pokoljárás ez – s a költő megint csak az „áldozati lét állapotait éli meg" (amint monográfusa, Görömbei András összegzi ezt). A lírai én poétikája tehát minden lényeges egzisztenciális történésre reflektál – és melankolikus intonációjában vagy spirituális átszellemülésében is döbbenetes katarzisával ragad meg. (Ahogy fölépül „a versek földönjáró és egeket reflektorozó képi tartománya" – Nagy Gáspárt idézve.) S ezt a mélységekbe alászálló és magasságokba szárnyaló lendületességet, egyszersmind lelki-stiláris árnyalatosságot hangsúlyozza a költő legkiválóbb angol fordítója, Len Roberts is, amikor azt állítja, hogy Csoóri legszuggesztívebb költeményei „a veszteségről beszélnek, s az emberi pusztulás és hanyatlás olyan érzékletesen jelenik meg, hogy az olvasó gyakran élheti szinte át a fojtogatás rémületét"; s hogy a lírikus „úgy szívta magába és dolgozta fel a társadalmi és politikai felfordulás levegőjét, élményét, s olyan abszolút hitelesen és artisztikusan idézi fel, hogy közben lírája semmit nem áldoz a direkt propaganda oltárán". A világmindenséggel beszélgető, harangzúgásos költészet ez, a felelősség- és szabadságigézet, az elhívás, a figyelmeztetés és a gondviselés misztériuma jegyében – mint irodalmunk évszázadok óta, Czine Mihály szerint is. „Harangok zúgnak bennem" – vallja a költő arról, ami velőkig hatoló jelzése időnek és időtlennek: „a tegnapiakra emlékeztet, és reménységgel tölti el az embert, hogy holnap, holnapután is megkondul a harang. Ez a hang voltaképp a maradandó kiáltása az időben" (fejtegeti Kelemen Lajos). Igen, a költészet eltulajdoníthatatlan mágiája, zamata, időntúlisága. („Lelki immunrendszerünket évszázadokon át épp a költészet alakította ki és edzette meg. Versünk mindenre volt, mint gyógyfüvünk. Ha nem az írásos költészetben, akkor a szóbeliben: a népköltészetünkben" – mondja Csoóri.) Rezonálnak erre értő fiatalabbak is. E versekből „az elégikus hangnem, a fel-feltörő keserűség, kirobbanó indulat mellett valami különös erőforrásból táplálkozó derű is árad, amely szükséges a cselekvéshez, a továbblépéshez. Megbújik egy ölelésben, egy találkozásban, egy utazásban, a hó alatt, a templomok padsoraiban, egy bölcsőben, egy fűszálban, a tavaszban, a szénaillatban, egy kőben, egy ablakban, a fában, a csillagok vonulásában" (figyeli meg fogékonyan Ekler Andrea). A sugallatos táji-természeti pillanatképek Csoórinál áradó metaforikus és metafizikai sugárzású, átlényegített sorsjelképek is egyben (taglalja hasonlóképpen Sebők Melinda). A szakralitás átható hangulatáról pedig

Soltész Márton állapítja meg: „A fakrisztusok templomillata mellett […] töretlen egy ősi magyar, illetve barbár misztikum borzongató hagyományának kontinuitása is."

Csoóri Sándor emelkedett keserűsége azonban együtt jár a bajvívó, hadakozó értékmentés és önvédelem minden eleven személyiség- és nemzetféltő karaktervonásával. A valóságkimondásnak a sok százados magyar történelem jegyében vállalt bátorsága – sőt Papp Endre szavával: „vagánysága" – is autentikus művészi, írástudói alkatához tartozik. Felbolydította ő az összes lényeges és fájdalmas sorskérdésünket. Mert ami porlik és veszendő martaléka az időnek: az elsősorban a magyar nemzeti létezés fundamentuma. Elénk tárta ő erkölcsileg győztes forradalmainkat és ténylegesen vesztes szabadságharcainkat; idegen nagyhatalmi alávetettségeinket; a magyar parasztság, az élő népi kultúra megsemmisítésének változatos stációit s az általa is ösztökélt (és sok tekintetben csakazértis kiteljesülő) kulturális népi reneszánsz értelmiségi mozgalmának csorbításait; a nemzeti öntudat folyamatos szőnyegbombázását; otthonosságszavatoló kulturális örökségünk szisztematikus és brutális csonkításait, kifosztásait, autochton mítoszaink, szimbólumaink, nagyjaink kiiktatásának, elhallgattatásának merényleteit; magyar észjárásunk, szokásrendünk, magatartásnormáink kiforgatását, szétzúzását; a társadalmi méltányosság hiányait; a kiúttalan szegénységbe taszítottak létproblémáit; a valódi demokrácia, a függetlenség, a nemzetpolitikai önaffirmáció bűnösen elsikkasztott lehetőségeit; a határon túli, létében fenyegetett kisebbségi magyarság kálváriájának egész folyamát; a szétszóródott és drámaian fogyatkozó magyar nép demográfiai katasztrófájának ügyét. Németh László-i éleslátással kérte számon a minőség társadalomfilozófiai és kultúrantropológiai szükségképpeniségét minden rendszeren; mert a politikai diktatúra csődje utána a demokráciaként legitimálódni igyekvő, mennyiségelvű pénz- és profitdiktatúra hasonló botránya lett az emberiségnek: ha (ahogy emlegette) négy ostoba bármikor leszavazhat három zsenit. Tabutémákat feszegetve állt ki minden felélénkíthető hagyomány és értéknemesítő tradíció, s ugyanúgy minden lázadva is újra- vagy újat kezdő, teremtő szándék mellett. „Nemzetragasztó" (Németh László kifejezése ez) szent elhivatottsággal. Műve a magyar önismeret tárháza, enciklopédikus thesaurusa; „nomád napló" a XX. század második feléből – arról, ami megtörtént, s ami már sohasem történhetik meg velünk. A bolsevik totalitarizmus alatt kiszolgáltatottá sújtott etnikai identitásunk mindahány elkonfiskált, elidegenített, szétroncsolt elemét visszaperelte: embernevelő intézményeinket, földi javainkat, eszmei kincseinket, nyelvi, kulturális, művészeti sokszínűségünket, vallási és hitelvi önazonosságunkat, nemzetalkotó egységességünket. Törekvéseiben az akkori hatalom csak gátolta, akadályozta, és tiltásokkal, szilenciumokkal, retorziókkal büntette. Már 1976-ban leírta például, vakmerő tisztasággal: „Eddig se tudtam és ezután se tudok beletörődni abba, hogy miért kellett a több száz éves múlttal rendelkező iskolákat mint valami bagolyvárakat szétrobbantani. A debrecenit, a sárospatakit, a pápait." S ezt, vagyis a nevezetes református kol-

légiumok visszakövetelését az egyház számára nyíltan, előadásokban is hangoztatta. Patakon is, ahova – mindezt örömmel hallván – a régi szellemet őrző tanárok (köztük az én édesapám is) az elsők között (és például Fekete Gyula, Béres Ferenc és más hírneves öregdiákok mellett) hívták volna meg 1981-ben, a híres alma mater fennállásának négyszázötvenedik évi jubileumi ünnepségeire – beszédet is tartani. S a következmény: részvételét letiltották a pártkorifeusok, így övéi közül is száműzték saját pátriájában. Ez is egy adalék a szellemi honvédelem és az érte elszenvedett megtorlások korabeli helyzetének jellemzéséhez. És talán azoknak a rendszerváltozáson is átnyúló állapotoknak a megértéséhez is, amelyek az írót lenacionalistázó és egyéb szitokszavakkal megbélyegző rágalomhadjáratokban, pergőtüzes inszinuáló kampányokban folytatódtak. (Márkus Béla akkurátusan kísérte nyomon a fejleményeket, és kivonatolta a vádaskodó cikkeket már 1991 nyarán.)

Mert a költő, író, közéleti vezéregyéniség grandiózus álmai és tervei, erkölcsi, szellemi, politikai revíziót sürgető fölhívásai szinte ugyanúgy érvényesek maradtak a mában – és ez nyilván a sajátos magyar nyomorúság és küzdelemszükség (kilátástalan?) kontinuitását is jelzi. (Noha reményei egy részét a történelem mégis igazolta: a pártállami rendszernek és hazug ideológiájának a csúfos bukása – s ezáltal több volt egyházi iskola visszaszerzése – csakugyan elkövetkezett.) Ő örült volna legjobban, hogy ha amiért annyit viaskodott (például az össznemzeti összetartozást megerősítő televíziózásért): abból megvalósulhat legalább a kisebbségbe szakított magyar nemzetrészek feltétlen autonómiája. De nem csak ez várat magára. Hanem az általa sürgetett vérátömlesztő és feltámasztó önmagunkra ébredés csodája is: s ezzel a magyarság megmaradása és felemelkedése. A „semper reformanda" követelményének meghirdetett és kiterjesztett érvényesítése (hogy a hit megmaradhasson, „az életet kell megreformálnunk" – emberalkotta irodalom, nyelv, s „a világ újrateremtésének személyes titkát", varázsát megtartó költészet segítségével). A személyiség méltóságának restitúciója – az elszemélytelenítő, eltömegesítő anyag- és haszonelvűség korában. Az eszmények szerint berendezett élet győzelme az eluralkodó káosz fölött. „Milyen jó lenne hinni valamiben, ha másban nem, hát egy kézfogásban, Istenben, szerelemben, a háborúkat elűző erők sereglésében." Mert parciális képviseleti parlamentarizmus évadán ő miért is ne képviselhette volna ethosz és esztézis, emberiesség és mozaikszerűségében is integer nemzetegész, felszabadító égi-földi igazságok fenséges önértékeit?! Magán- és közérdek organikus univerzalitásában?

Csoóri Sándor minden írott és elmondott szava: meghatározó és eszméltető sorsesemény volt. Ady, Németh László, Illyés, József Attila, Nagy László mellett: ő is hűséges, sorsvállaló és sorsvigyázó őrző a strázsán. Jelentőségének az időben csak nőnie kell – ha emberi arcunkat mi is meg kívánjuk őrizni. Nem az a kérdés tehát, hogy változatos létrontások ellen protestáló, küldetéses élete és műve méltó lesz-e a jövendő figyelmére – hanem az, hogy a jövő méltó akar-e lenni hozzá.